

Нурмаматова М.Т.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ОКУТУУДА ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ЖОЛДОРУ

Нурмаматова М.Т.

**МЕТОДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТАМИ ПРИ ОБУЧЕНИИ
ГОСУДАРСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ**

M.T. Nurmamatova

**PROVIDES METHODS FOR WORKING WITH TEXTS WHEN TEACHING
THE STATE LANGUAGE**

УДК:89/55-371

Макалада мамлекеттик тилди окутуудагы негизги маселелеринин бири болгон текст үстүнөн иштөөнүн ыкмалары берилди.

Негизги сөздөр: мамлекеттүүлүк, кабыл алуу, иш, сабак берүү, текст.

В этой статье рассматриваются некоторые приемы работы над текстом, которые считаются основными проблемами при преподавании государственного языка.

Ключевые слова: государственность, прием, работа, преподавание, текст.

This article discusses some techniques for working on the text, which are considered to be the main problems in the teaching of the state language.

Key words: statehood, reception work, teaching, text.

Кыргызстандын азыркы учурдагы тил саясатында мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселеси өтө курч. «Мамлекеттик тил орто мектептерде, көркөм адабият, маданият жана искусство чөйрөсүндө, жалпыга маалымдоо каражаттарында, соода-сатыкта жана коомдук-саясий турмушта кеңири колдонулса да, орус тилин колдонуу орто жана жогорку кесиптик билим берүүдө, илимде, жалпыга маалымдоо каражаттарында, интернетте, ишкер жана эл аралык карым-катнашта, ошондой эле башкаруу чөйрөсүндө басымдуулук кылат», – деп 2014–2020-жылдарда КРде мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасында белгиленген [4:3]. Мындай жагдайлар мамлекеттик тилди өнүктүрүүдөгү негизги багытын – республиканын коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө толук колдонууга жетишүүнү күчөтүүнү аныктайт. Кыргызстандын билим берүү системасынын бардык баскычтарында мамлекеттик тилди билим берүүнүн тили катары кеңири колдонулушуна жетишүү жогорку окуу жайларында эмгектенген окутуучулардын биринчи милдети болуп саналат.

«Өлкөнүн бүгүнкү күндөгү экономикалык-социалдык, нравалык абалы өз мекенинде кыргыз тилинин орус, англис тилиндей «табигый тандалуу жолу» менен өнүгүп, оожалып кетишине кепилдик бере албайт, – деп учурунда туура баа берген окумуштуу Ф. Алиева оюн андан ары улайт. Бул тилдин келечеги үчүн мамлекеттик деңгээлдеги, масштабдагы колдоочу иш-чаралар сөзсүз керек» [2:134]. Бул мындан тогуз жыл мурдагы макала, ошол кездеги маселе конкреттүү коюлуп, аны

чечүүнүн жолу катары мамлекеттик көзөмөл күчөтүлүшү керектигин белгилеп кеткен. Азыркы учурдагы мамлекеттик тилге мамлекеттик мамиледе орчундуу иш-аракеттер жүргүзүлүп, туура багытта бара жаткандыгы Улуттук программанын ишке кириши менен аныкталат.

Максатка ылайык республиканын коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мамлекеттик тилди толук колдонууга жетишүү, андан ары өнүктүрүү, кыргыз тилин эне тил, экинчи тил жана чет тили катары окутууну эске алуу менен мамлекеттик тилдин окуу-усулдук негиздери өркүндөтүлүп жана жакшыртылып жатат. Натыйжада, Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил кафедрасынын окутуучуларынын стратегиялык максаттар, окуу программалар, окуу китептер, куралдарын, окуу-усулдук колдонмолорду түзүү иштери жанданып, окутуудагы апробацияланган бир нече эмгектери жарык көрдү. Ал коомчулук тарабынан колдоого алынып, мамлекет жана жергиликтүү бийлик тарабынан бааланды.

Талапка ылайык ар бир окутуучу студенттердин билим алууга умтулуусуна кандай мыкты ыкмаларды колдонсо болот деген суроонун үстүндө эмгектенип, изденип отурат. “Окутуунун усулунан окутуунун жыйынтыктары көз каранды”, – деген америкалык изилдөөчүлөрдүн ойлору боюнча, окуу китептери фактыларды, окуяларды, кубулуштарды камтышы керек. Даяр жоопторду бербестен, окуучуну ойлонууга, изденүүгө, ой жүгүртүүгө, өз оюн ылгоого үйрөтүүсү керек. Ал эми калган бааны, жыйынтыкты өзү чыгарып көнүшү зарыл деп эсептешет [1:86].

Текст – окутуунун дидактикалык бирдиги катары билим берүүнүн борборук бөлүгүнөн орун алган. “Текстти окуганга чейинки көнүгүү – окуучулар текстти окуп түшүнгөнгө чейин аткарууга тийиш болгон көнүгүү. Бул көнүгүү айрым жаңы ойлор менен тааныштырып, текстке берилген материалды жеңилірээк түшүнүү үчүн окуучуга жардам берет да, кийин талкуулана турган маселелерге окуучулардын активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт” [5:220]. Азыркы учурда текстти окутуу студенттердин кеп ишмердүүлүгүндө тилдик маселелерди жаратуу жана аны талдоого алуу сыяктуу коммуникативдик компетенцияларга ээ болуусуна жетишүүнү көздөйт.

Текст менен иштөөдө текст туура тандалып, анын тапшырмалары иштелип чыккан болуу керек. Мындай критерийлерге тексттин маалыматка байлыгы, максаттуулугу, тилдик бирдиктердин колдонулушунун тууралыгы, көркөм тилдик бирдиктердин жыштыгы, тарбиялык мааниси сыяктуулар кирет. Бул негизде тандалып алынган тексттер тилдик бирдиктердин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн салыштыруу, кептин стилине жана тибине жараша колдонулат. Тексттин үстүнөн иштөөдө текстке чейинки, текст ичиндеги жана андан кийинки иштер деп этаптарга бөлүп иштөө максаттуу. Анткени ар бир этап өзүнчө кабыл алуунун түрлөрүнө жараша иштелип отурган оң. Биз бул макалада конкреттүү “Термеле бер, арча бешик” [3:68] деген макаланын кыскартылган бөлүгүн талдоого аракет кылдык.

Текстке чейинки иш алып баруу. Биз талдоого ала турган текстке чейинки иште эмне жөнүндө сөз боло тургандыгы табышмак болуп, ал жашырынган түрдүү ыкмалар менен берсе болот. Мисалы, табышмак, табышмактуу синквейн, суроо, кроссворд ж.б. Ал эми текстти студенттерге тааныштыруудан мурда төмөнкүдөй суроолор жана тапшырмалар менен чакыруу жасалат. Бул суроолорго жооптор жазуу түрүндө да, оозеки түрдө да болуусу зарыл.

1. Баланын тазалыгы, организмдин ойдогудай өсүшү үчүн тээ ата-бабалардан, касиеттүү Умай энебизден калган таберик эмне?

2. Төмөнкү сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанисин чечмелөө аркылуу.

А) синонимдер аркылуу: оңтойлуу – ыңгайлуу; куру – бош; баасы – наркы; чечен – сөзмөр; албарсты – азыткы; бала – бөбөк, наристе, перзент, ымыркай ж.б.

Б) антонимдер аркылуу: узак – кыска; ыйлаак – жоош; төр – улага, босого; уйкучу – (уйкусу аз) сергек; чыйрак – бош; душман – дос.

В) бир уңгулуу сөздөр аркылуу: көчмөн, көчкөн, көчүп-конуу; оң, оң бол, оң-сол; өбөк, өбөктө; уя, уялаш, уяда, уяла.

Г) Лексикалык маанисин табуу: таберик, өнөрөт, чот, өбөктөбөйт, санжыра.

3. Бешикке байланышкан макал-лакап, фразеологизмдерди табуу аркылуу. М.: Бешик баласы беш түлөйт, бешиктеги баланын бек болорун ким билет, бешиктен чыгып, тешикке киргенче, бешик баласы бек болот. Бешиктен бели чыга элек, бешигин терметүү, бешик куда ж.б.

4. Тексттен алынган өзөк сөздөрдү катыштырып сүйлөм же чакан текст түздүрүү аркылуу. М.: темирдей бекем, нарктуу, уйку бер, боорсок ж.б.

5. Бешик жөнүндө эл арасында айтылып жүргөн уламыш, жомокторду эске салуу аркылуу. (Бул учурда Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинде элдик уламыштан жазылган баланын Мүйүздүү бугу эне жөнүндө жомогун сөз кылууга болот).

Бул текстке чейин студенттерди бешик, андагы жаңы кездештирген же түшүнбөгөн сөздөр жөнүндө алдын-ала кабар берилип, окула турган текстке

карата даярдап, кызыгуусун жаратат. Жогорку көнүгүүлөр аркылуу лексикалык теманы өздөштүрүү менен катар грамматикалык темалардын айкалышы жүрүп, студенттердин кеп ишмердүүлүгүндө синонимдик катар, антоним, фразеологизмдер жана макал-лакаптардын колдонулушу күтүлөт.

Текст ичиндеги иш. Текстти үнүн чыгарып уккулуктуу окуу сунушталат. Текст угузуп жаздыруу деп аталган стратегия менен окулат. Отургандар окулуп жаткан менен мурунку сөз кылгандарын салыштырып, дептерге жазгандарынын үстүнө эгерде дал келсе кушча «-» белгисин, жаңы маалымат болсо кошуу «+» белгисин коюп, үлгүрүшүнчө жазып отуруу эскертилет.

Термеле бер, арча бешик!

Бешик – баланын тазалыгы, организмнин жакшы жетилип өсүшү үчүн тээ ата-бабалардан, касиеттүү Умай энебизден калган таберик. Көчүп-конууга да ойдогудай шартташкан. Көчкөндө өз энеси өңөрөт. Жыгылып кетсе да, баланын эти оорубайт. Анткени аны бешик сактайт. Ал – ошондой көчмөн турмуш үчүн оңтойлуу жасалган буюм.

• Бешикке байланыштуу кандай ырым-жырымдарды билесинер? – деген суроого кыскача жоопторду алуу менен андан ары текстти түшүнүүгө багыт берилет.

Бешикти баланын таята, таенеси алып келишкен. Баланы бешикке саларда бир топ ырым-жырымдар жасалат. *Адегенде* жин-илдеттер жашынып калбасын дешип, бешиктин ичи-сыртын аласташат. Жакшы тилектерин айтып, бешикти, шимекти майлашат. Бешикке баланы салардан мурда ага балта же чот, бир нече чүкө салынат, бешик жеңил терметилип, «Оңбу? Оңбу?» – деп суралат. Тегеректеп отургандар: «Оң! Оң!» – деп жооп беришет. Бешиктен балта (чот), чүкөлөр түшүрүлүп, арча түтөтүп аласташат. Андан кийин баланы бөлөшөт. Батадан мурда балта (чот) салуу – жаны темирдей бекем болот деп ишенүү. Баланы бешикке салардан мурун ага бычак, кайчы сыяктуу темир буюмдарды салуу салты хакастарда да бар. Чүкө – Умай эненин символдорунун бири. Чүкөнү бешикке байлап да коюшат. Баланы узак жашаган, көп балдарды төрөп, өстүргөн нарктуу байбичелерге *бөлөтөт*. Бешикке саларда: «Шайтандар кач, кач, ээси келди!» – деп алып барып жаткырышып, «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер!» – деп таңышат. Бөлөп жаткан убакта бөбөк ыйлаак болбосун деп оозуна боорсок тиштеп алат. Төрөгөн энеси көтөрүп алып төрдөн эшикти, эшиктен төрдү көздөй жүгүнөт. Байбичелер алкап, баталарын беришет. Мындан башка, бөлөгөндөн кийин жакшы, тынч уктасын деп, бешиктин үстүнө айылдагы тогуз уйкучу адамдын кийимин жаап койгон.

• Башка элдерде да бешик кездешеби? Кездеше кимдерде деп ойлойсунар? – деген суроого жооп алып, студенттерди баш көтөрүп, окулуп жаткан текстке карата оюн айттыруу жүрөт.

Ногойлордо «мышыктай көп, тынч уктасын» деп ырымдап, бешикке бөлөнгөн баланын көкүрө-

гүнө мышыкты коюп койгон. Бөбөктү бешикке бөлөп жаткан учурда үйгө келген киши чыгып кетпейт, антсе, баланын уйкусун кошо алып кетет деп, бутун таңып алганча эшикке чыгарбаган. Анткен менен, ыйлаак балдардын чыйрак болорун байкашкан. Бала көп ыйласа, ата-энесинин өмүрүн тилейт деп жорулган.

• Бешикке байланышкан кандай тыюуларды билесинер?

Эл ичинде бешикке байланышкан айрым тыюулар жашайт. Мисалы, куру терметсе, балалуу болбой калат деп, бош бешикти бала-чакага терметтирбейт. Мындай тыюу түркмөндөргө да тиешелүү. Аларда тукумсуздуктан коргоодон сырткары, бешикти куру терметсе, баланын кулагы ооруйт деген түшүндүрмөсү да жашайт. Бешикти бут менен тээп жылдырганга, үстүнөн аттап өткөнгө болбойт. Ошондон улам баланы бөлөрдө бөбөктүн өзүн да бешиктин үстүнөн алып бербеген. Бешикти бир убакта эки адам эки башынан көтөрбөйт. Биздин божомолубузча, бул сөөк койгондо табытты эки башынан көтөрүп барганга окшоштурулуп, суук көрүнгөндөн улам пайда болгон. Экөөлөп бешикти терметкенге да уруксат берилбейт. Бешикке өбөктөбөйт, бала бөлөнгөн бешикти сыртка алып чыга турган болсо, биринчи аяк жагын чыгарат. Бешик сатып алып жатып соодалашпайт, сураган акчасын берет. Сатуучу да баасын ашырбай, өз наркын айтуусу керек.

• Бешик кайсы дарактан жасалат деп ойлойсуңар?

Сыягы, бир мезгилдерде бешиктин эмнеден жасалганына да көп көңүл бурулгандай. Санжыра боюнча Жылкыайдардын улуу баласы, айтылуу чечен, акылман Тилекмат жаңы төрөлгөндө Бирназар бий токойдон жыгач алдырып келип, бешик жасатып жатканда үйүнө бир дубана келип, бешик жасап жаткан кишинин жанына олтуруп, жыгачты кармап көрүп: «Бирназар бий, мобу жыгачка булбул уя жасап, булбул тууган жыгач экен. Менин билген белгилериме караганда, бул бешикке жаткан уулуңуз дубанда жок чечен болот», – дейт. Анда Бирназар бий: «Айтканың келсин, дубана!» – деп алкаган экен. Ошол дубана айткандай, Тилекмат адамда жок чечен чыгып, көлдүн эки өйүзүндөгү элди баш коштуруп, көп жыл башкарып турган. Көл айланасындагы элге душманды кол салдырбай, керектүү маселелерди чыр-чатаксыз, акылмандык менен чечип келген. Ушул маалыматтын өзү бешиктин баланын тагдырындагы орду тууралуу элдин ишенимин белгилеп турат. Арчадан жасалган бешик курт түшпөйт деп бааланат. Бирок негизги себеп анда деле эмес. Элибиз арчанын таптуулугун, бекемдигин, чирибестигин, жайы-кышы көгөрүп турушун күндөлүк турмушунда байкап билген. Мүрөктүн суусун ичкендиктен, арчанын миң жыл жашап калышы тууралуу уламыш да бар. Ошондуктан бөлөнгөн балага бекемдигин, узун өмүрүн берсин үчүн арча бешикке бөлөшкөн. «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?» – деп, наристенин келечегине үмүт артышкан. Бешикти таза тутуп, кир болсо албарсты уялап

алат дешкен. Кээде бешикти күнгө жайганы сыртка алып чыккан болсо да, караңгыга калтырбаган, айрыкча жылдыз көрсөтпөгөн. Караңгыга чейин сыртта калган бешикке шайтан жатып алып, баланы кыйнап, оорута берет деп ишенишкен.

• Өзүңөр бешикти кармап, терметип көрдүңөр беле?

Бала басып, эмчектен чыгып, элге аралашып кеткенче, анын такай жатуучу жайы бешик болот.

Жыйынтыктап айтсак, бөлөп койсо жылуу, жумшак, кургак болуп, бөбөккө ылайыктуу, түртүп койсо, жеңил жорголоп, соороткон, терметкен адамга оңой, эңилип эмизсе, энесине ыңгайлуу бешик – элдик педагогика музейинин төрүнөн орун алчу буюм. Бирок ал экспонат катары көргөзмөдөн орун алып калбай, дале болсо турмушубузда колдонулуп келе жатат. Термеле бер, арча бешик!

Текст окулуп бүткөн соң: «Силердин мурдагы билгендеринер менен дал келдиби?» – деген суроо берилип, ал жөнүндө азыраак сөз кылып, текст ичиндеги ишке кайрадан киришүү керек.

1. Бешикке тиешелүү буюмдар катышкан сүйлөмдөрдү тапкыла жана толуктагыла: бешик, шимек, олпок, салынуучу тумар-буюмдар.

2. Бешикке байланышкан айрым тыюуларды атагыла. Бешикти коюп алып айткыла.

3. Бешикке байланышкан ырым-жырымдарды көрсөткүлө.

4. Баланы бешикке бөлөгүлө. (Бешиктин макетин, куурчак, чүкө, бычак ж.б. буюмдар берилет).

5. Арча бешиктин маанисин чечмелегиле.

Бир абзацтан же тексттин белгилүү бир бөлүгүнөн кийин, алган маалыматтар менен мурунку ойлору салыштырылып каралат да, андан ары ушул темпта окулат.

Тексттен кийинки иштер. Текст окулуп бүткөн соң, бешиктин философиялык, тарбиялык, медициналык, гигиеналык маанилери жана ишенимдери жөнүндө студенттерге кошумча тапшырмалар берилип, грамматикалык тема менен байланышкан бир канча көнүгүүлөрдү аткарса болот. Бул тексттен кийинки иш алып баруу бөлүгүндө бышыктоо максатында өзүнчө каралат.

1. Суроолорго жооп бергиле.

1. Бешиктин практикалык маанисин айтып бер.

2. Умай эне, шайтан, жин деген түшүнүктөрдү кандай ойлойсуңар?

3. Дубана Тилекмат чечендин бешиги жөнүндө эмне деген? Айтканы дал келдиби?

4. Медициналык мааниси бар сүйлөмдөрдү тапкыла.

2. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн тексттин мазмунуна ылайыктап толуктагыла.

1. «Оңбу? Оңбу?» – деп суралат...

2. Бөлөп жаткан учурда бала ыйлаак болбосун деп...

3. Бешикти бут менен тээп жылдырганга..., ...

4. Мүрөктүн суусун ичкендиктен, арчанын миң жыл жашап калгандыгы жөнүндө уламыш бар. Ошондуктан...

3. Төмөнкү белгиленген сөздөрдү синонимдерге, же мааниси жакын сөздөргө алмаштырып жазгыла.

1. Бешик – көчмөн турмуш үчүн *ыңгайлуу* жасалган буюм.

2. Анткен менен, ыйлаак балдар *тың* болот дешет.

3. Мисалы, *куру* терметсе балалуу болбой калат деп, *бош* бешикти бала-чакага терметтирбейт.

4. Үй-бүлөдөгү *биринчи* бала чоңойгон бешикти булганбасын үчүн ороп-чулгап, кампага коюп койгон.

4. Тексттен төмөнкү сөздөр катышкан үзүндүлөрдү таап окугула.

1. Ногойлордо, хакастарда, түркмөндөрдө...

2. Төрдөн эшикти, эшиктен төрдү...

3. Кээде баланын денесинде учу агарган майда-майда...

4. Экспонат катары көргөзмөдөн...

5. Текстти маанилик бөлүктөргө ажыраткыла.

1. Бешикке салуу жөнүндө.

2. Эл ичиндеги айрым тыюулар жөнүндө.

3. Бешиктин эмнеден жасалганына карата мамиле же чечен Тилекмат жөнүндө.

4. Бешикке болгон ишенимдер, баланы өстүрүүдөгү бешиктин ролу.

5. Текстке план түзгүлө, аны менен жуптарда салыштыргыла. Бир кыйла так варианты тандагыла.

6. Абзацтардан негизги маалымат камтылган сүйлөмдү белгилегиле жана ал сүйлөмдөрдү кыска текст түзүлгөндөй кылып байланыштыргыла.

7. Бешик жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билгинер келет?

Тексттеги адистикке байланышкан сүйлөмдөргө медициналык, гигиеналык жактан дагы кандай ойлорду кошор эленер? Педиатрияда бешиктин мааниси кандай? (Бул суроого карата берилген ар

бир студенттин жооптору студенттердин өздөрүнө изилдөө үчүн тапшырма берилет).

Тексттин үстүнөн мындай иш алып баруу текстке бир нече ирет кайрылууга, анын ар бир сүйлөмүнө, маанилик бөлүктөрүнө кайрадан көңүл бурууга түрткү берип, студенттин эсинде көпкө сакталып, бешик жөнүндө билгендерин кеңитип жана анын турмушта маани-маңызына терең түшүнүүсүнө көмөктөшөт. Бул ыкма менен сабак өтүү грамматикалык тема менен лексикалык теманы бир бүтүндүктө алып барып, грамматикалык бирдиктердин тилдин пикир алышуу жана таасир этүү кызматы менен тыгыз байланышта каралып, студенттердин кебин оозеки жана жазма түрүндө өнүгүүсүнө шарт түзүү менен элдик педагогикадан жана философиясынан, маданиятынан кабар берип, анын келечекте алып жүрүүчүлөрү – студенттердин өздөрү экендигин жакындан сезишет.

Текстке байланышкан жогоркудай көнүгүүлөр кайсы грамматикалык тема менен байланышта карала тургандыгына карата өзгөртүлүп, кыскартылып же тереңдетилген түрдө да ишке ашырылса болот. Ал окутуучунун максатына жана тандоосуна байланыштуу. Сабактын акырында тексттен алган таасирлери боюнча ошол эле темада эссе жазуу сунушталат.

Адабияттар:

1. Буйских Т.М., Задорожная Н.П. Критическое мышление в преподавании общественных дисциплин. Б., 2005.
2. «ОшМунун жарчысы» илимий журналы. – Ош. 2006-жыл, 4 - с.
3. «Шоокум» №8 (60) август, 2011-жыл (А.Мырзакметов).
4. 2014–2020-жылдарда КРде мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы.
5. Тагаева З., Алтыбаева М. Педагогикалык терминдердин сөздүгү. Ош, 2014.

Рецензент: доктор философских наук **Үтүров К.**